

CSEMEGI KÁROLY

IRTA: RUPERT REZSŐ

A XIX. század legnagyobb magyar jogtudósa. Nagysága Verbőczyével vetekedik. A jog hőrosa. Mesterkezek pár élés vonással szótkák köbe véni monumentális alakját. Könnyen tehettek; a monumentumokat, hogy rájuk ismerjenek, pár nagy vonal is híven megrajzolja. Még elő egyik kortársa, ki azóta öreg kora alkonyán eltévedt már a homályban s most fajtudósi talárban gunyolja a jogrendért küzdőket, így mintázta meg szép, tisztaféher alabastromszobrárt: „Magyarország történetében a XIX. század amaz önzetlen alakjai közé tartozik, kikre büszkeséggel szoktunk hivatkozni, valahányszor a magyar nemzet életrevalóságát kéri tőlünk számon.”

Csemegi megjelenése a magyar történelem szinpadán dicsőséges korszakra, a nemzeti ébredés idejére esik, mikor végre százados alvás és meddőség után nemzeti létezésünk és államiságunk öntudatára kezdünk ébredni —, mikor végre fogékonyabb lesz maga iránt is a magyar lélek. A nemzeti öntudat érzése akkorra már Vörösmarty, Tompa, Arany és Petőfi költészetének delelőjéig lángolt. A magyar lelkekben végbement már a reneszánsz. Széchenyi, Wesselényi, Kossuth, Eötvös, Deák megjelenésével már a politikában, az államéletben is kezd derengeni hajnala. Egylőre azonban ezen a téren még csak megindult a harc; mint állam még bilincsekben heverünk; még csak folyik a küzdelem az újjászülé-
lésért, magáért a magyar nyelv jogáért is, azért a varázsos valamiért, melyben élnünk kell, ha élni akarunk. A politikában még csak a legnagyobbak, ezeknek is még csak a körvonalai rajzolódtak fel az előjövendő nagy idők mennybolozatára. De a háttérben ott van már körülöttük mindenki, a 40-es évek egész nagyszerű intelligenciája, első sorában az egyetemi ifjúság, mindenki, aki menni kész és mindenki kész, ha majd hívja a haza. Csemegi is a 40-es évek egyetemi ifjúságának sorai közt van már ekkor; ott van az elsők között, ahová állni izzó magyar érzése és lángesze predestinálta. Egylőre még nincs itt a cselekvés órája. Még minden csak készülöben. Még csak a magyar litteraturáért lehet lelkesedni; ezért is csak titokban, mert az „ennek-nivelésére számított egyetemi társulatot, melynek elnökeül Toldy Ferencet, akkor már egyetemi tanárt, kériék fel (Csemegi és társai), magas helyen nem engedélyezték, noha a hazánk javáért oly melegen érző nádor jár

közbe érdekében”. „A viszonyok akkor olyanok voltak, uraim — mondotta 1889-ben tartott egyik jogászegyeleti beszédében maga a messze multba visszatekintő Csemegi —, hogy a legjobb indulatu férfi sem tudott áthatni azok kényszerén és — engedélyezés, bátorítás, ösztönzés helyett mennydörgés-villámlás között hirdetteit ki az alakulást megtöltő parancs”. De titokban a magyar litteratura ügye azért csak haladt előre, hogy alig egy évtized múlva előjőjön országa.

A mennydörgés-villámlás még sokáig tartott; 1848-ban az egész magyar égboltozat lerobbant. Az ekkor még csak 22 éves Csemegi, a csongrádi kis kráizleros fia, ott volt a lerobbáné égboltozat alatt. Senki se kereste, hogy azelőtt csak Naschnak hívták. Egy honvédrészlelőjart és egy lovas századot biztak rá s annak élén, mint őrnagy, dicsőségesen végigküzdötte a bánati és bácskai hadjáratot. A legközelebbi korszakban a nap nem feltébb azért, hogy a Csemegiek idejét mérje. Börtönök sötét mélységében kellett türelmeskedniök. Nem érték rá, nem jutottak hozzá, hogy a haza gondjával törődjenek....

Végre megnyílt a börtön és a többivel együtt Csemegi is elindulhatott küldetése útjára. Mert itt, a börtönajtó küszöbén, kezdődött az ut, mely Csemegi igazi nagyságát mérí. A jogesze hőrosa itt, ekkor jött el, hogy a megváltás munkáját, előbb azonban még a Golgotha-járást megkezdje.

Ügyvéd lett Aradon. Ekkor már kiváló jogász volt, ki hatalmas védőbeszédeivel csakhamar országos hirre tett szert. Sivár korszak volt ez. Bilincsbeverve minden téren a nemzet szabadsága. Csak talpalatnyi hely volt még, ahol szólásszabadság volt: a bíróságok előtt. És Csemeginek elég volt ez a talpalatnyi hely, hogy „lábát azon megvesse” és zsarnok idők világának megdöntésére induljon. Miközben jogvédelmet vitt, mindig talált alkalmat, hogy szinte hősiesszókimondással a hatalom minden üldözésével szemben is az igazság hatalmas erkölcsi fegyverrel villogtassa. Bátor szóval ostromolt minden jogtalanságot, hogy a hatalomtól rettegőket bátorítsa, a csüggedők lelkebe reményt ébresszen, az elnyomók lelkiismeretét pedig, hogy az erőszakról visszariadjanak, minduntalan felriassza. Ezt sokáig tűrni nem lehetett. A kormány rendőri felügyelet alá helyezte; majd ügyvédi irodáját a félresó kis Butyin oláh faluba tette át, szóval internálták. A király jóvoltából azonban csakhamar visszakértült ismét Aradra. Az igazi királyok nem haragtartók. Folytatta tehát működését ott, ahol elhagyta. Egy egész, szenvedő országnak lett élő, bízza-bíró, hangosan panaszkodó, minden jogtalanságot üldöző lelkiismerete.

Egész nagyságában csak a 60-as években kezd

Csemegi alakja kibontakozni. Ekkor már a sajtóélet s a publicisztika terén is kezd ébredezni a szabadság. Az ébredés pirkadó kora készen találja Csemegit tudása teljes fegyverzetében. Ekkorra már híres, nagy tudóssá lett, kinek szinte kisuájában van már nemcsak a hazai, hanem az egész nyugateurópai jog- és bölcsészeti tudomány. Dialektikai képessége, lángesze, éleslátása és egyre fejlődő ékesszólása csak még féltelmetesebb ellenfelével tette mindenkinek, aki az igazság ellen tusakodott.

A 60-as évekig a nemzet kifáradt már a hosszú ideig tartó szenvedésben, a szabadság kínzó hiányban. 1859 augusztus 22-én Bach Sándor államminiszternek bukását hozza hírül a hivatalos lap. Visszahívják az osztrák szoldateszka nyakunkon ülő, másik olimposzi istenét, — Albrecht főherceget is, a rab magyar földről. Solferino, Magenta, Villafranca! Mértföldmutatók a magyar szabadság útján. Nagy az öröm. Mindenki fellélegzik. A mágnásvilág egy csoportja már siet is minél előbb kibékülni. A formula már kész: „Vissza kell állítani az 1847-es Magyarországot!” Szinte már semmi akadályja sincs, hogy valóra váljék Schmerling államminiszter terve, hogy az „Októberi diploma” és a „Februári pádens” pergamentlapjaira szorítsák rá államiságuk egész mindenségét. Ez akként történt volna, hogy a két császári okmány tartalmán épülő új, rendszeres törvénykönyveknek kellett volna készülnök a régi hazai törvények helyébe. A rendszeres törvénykönyvek hívei s a könnyen békülők szivesen fogadták a tervét s az erre vonatkozó császári parancsot. Csemegi azonban felismerte benne a centralizáló tendenciát; megírta: „Codificatio vagy unificatio?” című híres cikkét, mellyel fényt vetett az ártatlannak látszó terv minden sötét rejtékébe, hogy t. i. a centralisták tulajdonképpen az osztrák törvényeket akarják Magyarországra becsempészni. „Unifikálni és nem kodifikálni akarnak!”, mire — ugymond — a fejedelem ígérete szerint végre összehívandó országgyűlésnek csak egy válasza lehet: „Mi kodifikálunk, de nem unifikálunk!” Így lett!

Az osztrák centralistákat nem riasztotta vissza a „Nem unifikálunk!” dörgő anatómája. Csakhamar felszínre vetették a nemzetiségi kérdést s a „Divide et impera” dőre bölcsességével, melynek végre is a Habsburg-uralom összeomlásához kellett vezetnie, a nemzetiségeket igyekeztek féltékennyé tenni és rábirni, hogy legalább öök küldjenek képviselőket a Reichsrath-ba, melyen kívül igényeik kielégítését nem remélhetik. Királyi leirat szólt arról, hogy a visszaállítani kívánt 48-as törvények sértik a magyar koronára alá tartozó népek tetemes részének érdekeit. Csemegi felemelte hatalmas erejű szavát e mesterkedések ellen is. „A nemzetiségi kérdésről” — cikkében

az ész és szív, a proféták jövőbelátásának minden argumentumát hordta össze, — küzdve százados magyar előítéletekkel és a nemzetiségek mohó vágyai ellen is — csakhogy a dinasztiaát és a nemzetiségeket, de a patriotizmus gyermekei tulzóit is visszatartsa jóvá nem tehető ballépésektől. Örökérvényű elveket állított fel, melyek ma is igazak s amelyeket, ha minden oldalon megszívleltek volna, most nem kellene késő rezignációval sem az uralkodóháznak, sem nekünk, sem a nemzetiségeknek nagy katasztrófák okát és jogcímét „vereségben és véres bukásban” keresnünk és meg is találunk.

Csemeginek egyik írása, egyik beszéde sem olyan, hogy csak ismertetni elég lenne. Minden szava egymásra illő rgánitkocka, köbe vézni való, varázsos nyelven szóló, szinte fenséges kinyilatkoztatás. Mind-egyiket egészben ismerni kell, hogy lelkének és agyának egész kincsésbányája élénk táruljon.

Olvassátok! Ássátok a kincseket magatok! Előttek a bánya. Olvassátok például, hogy mikor „A kir. Curia és az alkotmány” című cikkét írta, milyen zord idők jártak akkor és Csemegi mily vakmerő bátorsággal száll szembe, de sebezhetetlen erkölcsi páncélban, azzal a hatalommal, mely a Forgáchok és Pálffyak fajnagyar kezével, szuronyokkal verte szét még az ártatlan, hatalom nélküli tengődő megyevöléseket is s a megyei és városi bíróságok élére császári biztosokat állított. Ezek ellen írta: „Lehet, hogy a kir. Curianak nem marad más hátra, mint a hazai törvénnyel kezében, a közjog és egyéni szabadság e magna chartájára mutatni, melyből hatalmát nyerte, azután pedig méltóságteli lelépésével nagyszerűsíteni az ország nemes küzdelmét, melyet ez a törvény sértetheletlenségének fegyverével, oly ritka kitartással és rendíthetetlen hűséggel viv.” „A nyakazás ezuttal elmaradt!” A kir. Curia nem mondott le; de ettől kezdve állandóan tiltakozott a törvénytelen rendeletek, különösen pedig 1861. november 5-én felállított katonai bíróságok ellen.

Ezekkel a bíróságokkal együtt életbeléptette Schmerling az osztrák katonai büntetőtörvényt is. Csemegi ezzel az alkotmányzeggessel is rögtön szembefordult. Hatalmas kritikával zuzta szét „A büntetőtörvények és a bíróság” című cikkében az abszolutizmus minden jogcímét, melyre csinytevéseinek igazolásául hivatkozott. Vádolt személyében az ország közjoga állítatik a bíró elé, ha törvény helyett az államhatalom változó birtokosainak s a nekik engedelmessékedő bírának önkénye szabályozza, mi szabad és mi nem. Ez megsemmisíti magát az államot és helyettesíti a hatalom bizományosainak személyével, mert: a kormányon levő férfiak minden időben készek magukat az állammal azonosítani és az állam

veszélyévé feltölteni azt, ami tulajdonképpen csak az ő személyes helyzetük veszélyeztetése. Ez a rövid lényege a cikknek, melyben a Cabinet Justitia ellen támad, mert: „az az emberek erkölcsét megrontja, azokat egyszerre jorradalmárokká és szolgákká teszi”, hogy végül is — miután minden pusztítása hiábavaló volt és magának a hatalomnak érdekeit is kockára vetette — kiszáradt, velőtlen csontjai „a század erős léghuzamában végleg szétporladjanak”.

Kiegészíti e cikket az 1862. év elején irt egy másik hasonló tárgyú cikk, melyet Közigazgatás és törvénykezés címen tett közzé, követelven, ami minden jogállam legfőbb attribútuma, hogy az igazságszolgáltatás a közigazgatástól elválasztassék, mert különben nem teljesítheti államfenntartó hivatását, melynek megoldását a közigazgatás önkényes kicsapongását a jogérzet alkotta szerves kapcsolatból erőszakosan kisodorják s ezzel minduntalan megzavarják azt a társadalmi összhangzást, mely minden államrend fogalmának alapjául szolgál.

Már Pálffy és Forgách idejében hirdette mind-ézt, mikor minden közbizabságunkat elkobozták és semmitől sem voltunk távolabb, mint a jogállam ígértföldjéitől; akkor hirdette, mikor az osztrák legistikák és főnökük, Schmerling, fennszóval hirdette a hadijog alapján Magyarország jogvesztettségét.

Erre volt felelet A jogvesztés elmélete és az államjog-ról irt tanulmánya, melyben izzé-porrá zuzott minden „Verwirkungstheorie”-t. Ekkor mondotta: „Az állam és alkotmánya nemcsak az élő nemzedék tulajdona; nem patrimonium, melyről rendelkezik, melyet elsajátíthat, eljátszhatik, mely tőle lefoglalható, hanem tulajdona annak az erkölcsi egésznek, mely történetével, a jelenlét és jövővel mint egy személy jelentkezik. Ha ennek ellenére a büntető hatalom az alkotmányt megszüntetnek, a mostani letéteményesek bünei miatt elbukottnak nyilváníthatja, ezáltal a büntetés legkisebb része érné a bűnösöket, kiknek cselekményéből a jogvesztés származott, a legnagyobb rész pedig azokra az ártatlanokra háramolnék, kik a propagáció fejlődése szerint egymást századokon át majd e területen felváltják. Jogvesztettek lettek, mielőtt jogukba juthattak és azzal visszaélhettek volna. Büntetőjogi szempontból tehát a jogvesztést igazolni nem lehet. Ebben a tanulmányban idézi Anglia leghajthatatlanabb és legvakmerőbb miniszterének bukása tragikus órájában mondott s a közingerültséghez intézett, rimánkódó szavait: „Ne keressék önök a dicsőséget, hogy a hatalomban elődeiket a gyilkolás mesterségének tudományában és ügyességében felülmúlják...” „A vaksgy — mondja másutt — elfojtáságában kiterjesztheti a megtorlás rémes hatalmát; de feleli,

hogy ez Sámson oszlopává válhatik, mely azt is, ki megmozgatá, omladéka alá temeti.”

A tanulmány befejező része még meg sem jelent, Schmerling íródeákjai már kapituláltak, hogy az egész elmélet felszínrevetése csak párttaktika volt. De ez az „egy melegebb nap még nem jelentette a tavaszt”. Nemsokára, 1865-ben, magának Deák Ferencnek kellett visszavernie Lustkandl újabb Verwirkungstheoriát.

A továbbiakban a Husvétl cikk-re következő békülékenység szelleme, majd Schmerling bukása, az országgyűlésnek év végére való összehívása, Könnigrátz, a kiegyezési vita, végre az alkotmányos minisztérium 1867 február 28-án történő kinevezése, majd a kiegyezés törvénybeiktatása azok a külső események, melyeknek keretébe Csemegi szerepe beilleszkedik, míg 1867-ben Horváth Boldizsár mint tb. osztálytanácsost meghívja az igazságügyminisztériumba, hol csakhamar min. tanácsos, majd Deák kívánságára államtitkár lesz, hogy a való élet diadalive alatt maga vezesse át triumfusát azoknak a győzdelmes eszméknek, melyeknek reménytelen időkből is oly fanatikus hitvallója volt. Míg ez töríenhetett, Aradon dolgozott és tanult, készült a reá váró nagy feladatokra és védte — a jogrendet. Ebből az időből való Hatalomjog? című remek tanulmánya. Olvassa el mindenki, akit sorsa a hatalom finom műszereinek kezelésére rendelt. Megtanulhatja a Stuartok, Bourbonok, a jakobinusok, napoleonidák, az ifjú Bourbonok és Orleansok és minden zsarnok vagy szekta hulláján demonstrálva, hogy mi sors vár azokra, kiknek eszükbe jut, hogy a jogeszmét és annak öncéluságát „hatalom”-mal helyettesítsék. Ezek mind azonos lényegűek, mindannyi a „Infanterie, Kavallerie, Artillerie” szentháromságával helyettesíti a „liberté, egalité és fraternité” szentségeit; mindannyinak közös és egyetlen fenntartó ereje: a fegyver, egyetlen kormányzati bölcsesége és célja a kénytelenség arra, hogy: „mindig az erősebb legyen és az erőszak alkalmazásában soha ki ne fájadjon... De az erőszak nem részesülhet a jog boldogító boldogságában; a bűnből hosszú sora származik újabb bűnöknek; az erőszaknak, hogy tartíhassa magát, folyton sustania, dultnia, fosztogatnia... és remegnie kell tovább. A börtön nyílásán, melyet alkotott s mivé az államot átalakítá, örködni kell szüntelen.” De „midőn illegitim minden, mi a hatalom környezetében lélegzik és erőszakos mindaz, mi onnan származik, nem maradhat el, hogy a hitében és jogaiban megsértett nemzet haragja vitális erejének megfeszítésével rohanja meg a jogtalanság, féltelenség és közveszély menhelyét”. A hatalomjog ta-

náraihoz is van néhány szava: „A laza lelkiismeretnek elég nyomatékos lehet minden ürügy, hogy a kötelesség, kényelmetlen taglalását magától elutasíthassa és saját ügyeit az uralkodó hatalom nyereséges vállalkozásaiba beillesse. A veudre váró álltudomány mindig siet élesebbnél-élesebb szofizmait — árjegygek kíséretében — a társadalmi és állami rend új megmentőinek rendelkezésére bocsátani.”

Még előbb írta a *Politika és esküdtszék* című értekezését, melyben az esküdtszék mellett tör lándzsát s mely méltán sorakozik többi művéhez; ez is az alkotmányos szabadság és a jog apoteózisa. A kiegyezés küszöbén államférfiúi meglátással programba foglalta össze „az ország regenerálása érdekében szükséges teendőket”. Ebből az időből való egy kis írástörődéke is, mely talán legalkalmasabb arra, hogy lelkületét jellemezze, annak erkölcsi mélységét megmérje. Arról ott szó, hogy a király a kiegyezéssel és a szabadságharc vértanuinak adott utólagos amnesztiával lépje át, ha koronázásra jön, a magyar határt. Szentimentális magyar lelkek kezdtek már el-lágyulni és az ideát kezdtek szépnak találni. Ekkor szólt bele Csemegi maga a káoszba: „Nincs és nem lehet, aki Bathhány Lajosnak és társainak láplárok által való elítélését nézve, mint gyilkolási parancs kiadásának tekinthetné... Ismerem a mérsékletet és kész vagyok azt gyakorolni magam részéről is, midőn elmondattott a „*dolet cordi nostro*”, de amnesztiát nagy hálottaink számára nem kérek, azok kivégeztetését igazságtalannak, törvénytelennek, semmisnek kívánom tekinteni s hajlandó vagyok amnesztiát adni célszerűségből azoknak, kiknek arra szükségük van.”

Sőtét korszakban ivott nehéz küzdelmekre végre következett győzelmes tíz év, melyet az igazságügy-minisztériumban s a parlamentben nagy alkotások munkája foglalt le. Deák és Horváth Boldizsár nagy tekintélye segítette a munka sikerét. Csak így képzelhető, hogy végre valóságig válhatott Csemegi leg-szebb álma: az igazságszolgáltatás elváltatása a köz-igazgatástól. És ami betetőzte a boldogságot, ő készítette el az erre vonatkozó 1869. és 1871. évi törvényeket is. De nemcsak az igazságügyminisztérium, hanem a többi minisztériumok is állandóan igénybevételek nagy tudását. Lónyay miniszterelnök vele készítette a híres Rauch- emlékiratot, Sziláynak pedig az államszerződészek aktiválása tárgyában adott véleményét. Ő készítette az 1874-es törvényeket is a szabad ügyvédségről és a közjegyzőkről. De tömérdek az a munkája is, melyet névtelenül, mint hivatalnok készített, dúsan ajándékozva szellemének kincsait hazája javára.

1875-ben Tisza Kálmán tizenöt éves órája kezdődött. Csemeginek a modern szabadságszerető, igazi tudós államférfinak csillaga leoldozóban volt. A jog

embere nem férhetett meg a közigazgatás bármily nagy eszű, mégis csak vármegyés látkörü embere mellett, ki már az igazságszolgáltatásnak és közigazgatásnak szétválasztásában is sérelmet látott. De Csemeginek még maradnia kellett. Félben volt még a büntető-kodex, melynek nagyszerű művét Csemegi már megkezdte, tehát be kellett végeznie. A következő három év ezzel telt el, míg végre a kodex, mint: 1878:V. t.-c. a törvénytárba került, hogy — mint legnagyobb alkotásának felirata — sírfelirata is ez a pár szám és betű legyen.

Ha egyéb érdeme nem lenne, ez a törvény maga is: monumentum aere perennius. A törvény nagyszerűségét csak indokolása mulja felül, melynek szinte könyvtárakat átfogó tartalmassága és szépsége mint valami Wagner-méretű zene kíséri a szöveget.

Még csak a kihágásokról szóló törvénykönyv s a bűnvádi perrendtartásról szóló törvény volt hátra, hogy a magyar polgár egész szabadság-akciója készen legyen. Mindkettőnek tervezetét elkészítette Csemegi; de törvényerőre már csak a kihágásokról szóló javaslat emelkedett; az eljárási javaslat azonban, melyet később többször átdolgozott, csak mint a bűnügyekben irányadó elvek foglalata küldetett meg a bíróságoknak.

Az idők folyamán, különösen legújában sokszor részesült a Csemegi-kodex éretlen és tudatlan emberek részéről támadásnak, hogy nem kedvez a kereszténységnek, mert míg a keresztényektől elkövetni szokott cselekményeket, például a testi sértést, szigorúan bünteti, az ugynevezett zsidóbűncselekményeket, mint például a csalárd bukást, enyhén. *Ostobább és gonoszabb vád alig képzelhető.* A kodex minden büncselekményre arányosan szigorú büntetést szab, például a csalárd bukásra ötévi fegyházat, a vétkes bukásra kétévi fegyházat, a csalás büntetése ötévi börtönt, súlyosabb esetekben ötévi fegyházat, míg a testi sértés büntetése csak háromévi börtönt, többet csak akkor, ha már igen súlyos esetről, a test valamely nevezetesebb tagjának elvesztéséről, vagy halálról van szó. De különben kell is, hogy az ember testi épségét jobban védje a törvény, mint vagyonát, mert mégis csak az ember a drágább kincs. Csemegitől semmi sem állott távolabb, mint bármely bűn dédelgetése.

Mint bíró szigorú és igazságos volt. Miután ugyanis nagy törvényalkotásait befejezte, egyrészt, mert az akkori Tisza-légkörből tisztább világba vágyott; másrészt, hogy nagy művének, a kodexnek, az életbe való átültetésénél őrzt állhasson és segítkezhessék a kir. Kuriához kívánczolt. Kinevezték (1874) tanácselnöknek s rábízták a II. büntetőtanács vezetését. Ettől kezdve híres lett a II. tanács. Az u. n. „jogász” lutri-játékos ítélezése helyett, mely volta-

képp a tudomány bányát jelentette, egy csapásra a tudás és a szigorú, pártatlan, törvényes igazságszolgáltatás lett úrrá a kir. Kuria büntető ítélezésében is. Buzgóbb és kötelességtudóbb bírót képzelni is alig lehet, mint Csemegi tanácselnök volt.

Fábrly István, a Kuria elnöke, nem kedvelte a II. tanács tudós és szabatosan ítélező elnökét. Gyorsabb ítélezésre sürgette. Ekkor mondotta Csemegi ezeket a híressé vált szavakat: „Nem arra tettem eszűt, hogy a hátraleköt sebbel-lobbal feldolgozzam — hanem arra, hogy lelkiismeretesen és igazságosan bírálaskodjam.”

Az ő tanácsa tárgyalta annakidején (1884) a híres „Majláth-pórt”, melyben a kir. Tábla csak Spangát és Pitélit mondta ki tetteseknek, míg Bereczet csak mint bűnségédet ítélte el s azért reá csak fegyház-büntetést szabott. A Csemegi-tanács arra az álláspontra helyezkedett, hogy Berecz közreműködése nélkül, ki a meggyilkolt országbírónak inasa volt, Spanga és Pitéli nem követhették volna el a gyilkosságot; Berecz magartartásában volt tehát az elhatározó batorítás s ezért mint felbujtó mondatott bűnösnek és őt is halálra ítélték. Ezt az ítéletet annakidején jogászi körökben sokan támadták — szigorúságáért.

Csemegi, mialatt hivataloskodott, mint a parlament tagja is kiváló részt vett a közéletben. A Ház leghíresebb szónokai közé tartozott, kívül még Szilágyi Dezső se igen mert versenyre kelni; a kodex tárgyalásakor a plénumban föl sem szólt, holott sok kifogása volt a javaslat ellen; de Csemegi nagy tudásával szemben még neki is nehéz lett volna mérköznie.

Kiegészíti Csemegi nagyszerű hivatalos működését a külső világban, a büntetőjogi irodalomban s a jog más területén kifejtett tevékenysége is.

Munkásságáért cserébe ugyancsak keveset kapott. Megkánta a Szt. István-rend középkeresztjét, majd v. b. t. lett. Viselt fényes állásokat, melyekben olcsó pénzért szellemének drágaságaival fizetett. A Jogászegylet elnökévé választotta; a budapesti Tudományegyetem díszdoktorává avatta. *Csak a Tudományos Akadémia volt jukar hozzá.* Nem tisztelte meg magát azzal, hogy a XIX. század legnagyobb jogtudósát tagjai közé válassza... Nem ő maga készítette — úgy mondták — a kodex indokolását, hanem mások is segítettek neki. Nem hitték el, hogy egy ember ilyen monumentumot alkothasson. Pedig az utolsó betűig az ő munkája az egész hatalmas „arsenal”. Meghílt barátja és tanítványa, szerett tanítómasterem, Edvi Illés Károly dr., konzseniális kortársa volt, ki mellett famulus voltam, mikor Csemegi munkáit sajtó alá rendezte, sokszor mondta

mikor munkaközben egy-egy Csemegi-gondolaton megképzott szemünk:

— És ezt a hatalmas embert az Akadémia nem fogadta bel. Azt mondják rá, hogy az *Indokolás* nem az ő műve —, hogy még nekem is lenne benne részem. *Egy szó sem igaz.* Megtette ugyan Csemegi, hogy egyik-másik munkatársával is íratott valamit erről meg arról a kérdésről; de amit mások írtak, az sohase volt jó neki. Hogyisne, messze maradt mindannyi attól az egyetemes európai mértéktől, melyet az ő tudása képviselt. Az *Indokolás* is az utolsó be-
tűg az ő művel!

Nem jutott osztályrészül méltó jutalom a kir. Kurian teljesített nagyszerű tevékenységért sem; sőt itt érte élete legtragikusabb csalódása. 1893-ban megürült a kir. Kuria másodelnöki széke. Erdemeinél s szolgálati éveinél fogva is őt illette volna a diszes állás. Ekkor azonban már régi vetélytársa, Szilágyi Dezső, volt az igazságügyminiszter, ki annak idején vele együtt tört államtitkárságra; de akkor Csemegivel szemben mellőzték. Most ő mellőzte Csemegit, más lett a Kuria másodelnöke. Csemegi nem tudta elviselni a méltatlanságot. Még aznap beadta lemondását s nyugdíjazását kérte. *Kérvénye egyetlen rideg sorból állott.* Teljesült. A magyar politika végre leverte lábáról azt, ki az önkényuralom szuronyaival és börtönével nehéz időkben olyan dicsőségesen birkózott — *a magyar politikáért.*

Nehéz napok következtek most az aggkorra hajló tudósra. Még ugyan büszke önérzettel viselte sorsát s bölcs megadással szolgálta tovább élete szent kultuszát, a tudományt és becsületet; de csakhamar éreznie kellett, hogy a nyugdíj vajmi kevés jövedelem arra, hogy mint eddig: „*elszakadhasson a föld mocs-
kóló porától.*” Észre kellett végre vennie, hogy az *Anyag* földjén jár. De inkább türt, nélkülözött, „*responsum*”-ok adásával bajlódott még éveken át, mintsem kérjen valamit a hazától, melynek mindenét odaadta s melynek hatalmasaitól méltatlanságot szenvedett. Végre azonban győzött a Föld, vonzóereje az eszmények szellemvilágából lehuzta végül őt is az anyag hátára. Barátai unszolására, hiszen imádott hitvese sorsáról is volt szó, végre élete utolsó szaká-
ban rászánta magát, hogy a királyhoz forduljon s tőle régi egész fizetését kérje nyugdíjul. Kérvénye — mint Edvi Illés írja róla — a teljesített kötelesség büszke öntudata s a megsebzett szív keserősége volt. A felsőhelyen már várva-várt kérelem természetesen azonnal teljesült, elismeréséül: „*a 25 éven át teljesített rendkívüli munkálatoknak.*”

Nem sokáig élvezte a király kegyét. A halál csakhamar, 1899-ben, elszólitotta csalódásainak kálváriás utjától.